

PAMİR KIRGIZ TÜRKLERİ AĞZINDA ASLÎ UZUN ÜNLÜLER

Yard. Doç. Dr. Çetin PEKACAR

Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZET

Türkçenin Ana Türkçe devresinde mevcut olup günümüzde en çok Türkmen Türkçesinde ve daha az olmak üzere Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi gibi lehçelerde sistemli olarak korunan, geriye kalan lehçelerde hemen hemen tamamen kaybolan aslî uzun ünlüler, 19. yüzyıldan beri çeşitli araştırmalara ve tartışmalara konu olmuş, nihayet 1975 yılında Talât Tekin'in Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler adlı eseriyle de kitaplaşmıştır. Türk dili araştırmalarında çok önemli bir yeri olan, ancak yazılı belgeleri olmadığı için çoğu zaman dilcilerin dikkatlerinden uzak kalan ağızlar incelendikçe aslî uzun ünlüler konusunda da yeni veriler elde edilmektedir. Bu makalede Afganistan'ın Pamir bölgesinde yaşayan ve şimdi Türkiye'ye göç etmiş bulunan Kırgız Türklerinin Ağızındaki aslî uzun ünlülü kelimeler; Türkmen Türkçesi, Saha Türkçesi, Halaç Türkçesi ve Kırgız Edebî Dilindeki verilerle karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Bu inceleme sonucunda Pamir Kırgız Türkleri Ağızında aslî uzun ünlülerini koruyan kelimelerin bulunduğu kesinlik kazanmış; aynı zamanda bu kelimeler, anılan lehçelerde aslî uzun ünlülerin bulunduğu yolundaki iddialara yeni bir katkı sağlamıştır.

Anahtar kelimeler:

Aslî Uzun Ünlü, Pamir Kırgız Türkleri Ağızı, Kırgız Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Saha Türkçesi, Halaç Türkçesi, Ağız, Lehçe

GİRİŞ

Türkçede aslı uzun ünlülerin varlığı öteden beri bilinmektedir. Türkolojide söz konusu edilen *aslı uzun ünlü* terimi ile "herhangi bir ses değişiminin ortaya çıkarmadığı, Türkçe kelimelerin kök hecelerinde Ana Türkçe devrinden beri aslında var olduğu kabul edilen ünlü uzunluğu" (*Kork' maz, 1992*) anlaşılmaktadır. Ana Türkçe ise, Çuvaşça dışındaki Türk lehçelerinin geliştiği, Türkçenin yazılı kaynakları bulunamayan devrini ifade eder. Dolayısıyla Türkçenin bu devirdeki özellikleri, yeniden kurma (*reconstruction*) yolu ile ortaya konmaya çalışılmaktadır. Aslı uzun ünlüler, kelimenin kök hecesinde olabileceği gibi herhangi başka bir hecesinde de bulunabilir. Bu makalede Pamir Kırgız Türkleri Ağzında (burada PAKTA olarak kısaltılacaktır), kök hecesinde aslı uzun ünlü bulunan kelimeler incelenecektir. İnceleme, Ana Türkçedeki aslı uzun ünlüleri sistemli olarak korudukları anlaşılan Türkmen Türkçesi, Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi (Tekin, 1975, 1995) verileri karşılaştırmalı olarak yapılacaktır. Anılan lehçeler Türkoloji çevrelerine malûm olduğu için burada yalnız Pamir Kırgız Türkleri kısaca tanıtılacaktır.

Pamir ağzını konuşan Kırgız Türkleri, Kırgız kavminin Teyit ve Kesek kulundandırlar. Bunların ilk yerleşim bölgeleri Abakan-Minusink vadisi idi. Sürekli göçlerden sonra 18. yüzyılda bugünkü Kırgızistan'da yer alan Alay bölgesine gelip yerleştiler. 19. Yüzyılda Orta Asya'da doruk noktasına ulaşan karışıklıklar ve Rusların buraları işgali üzerine Pamir Kırgızları yüzyılın sonlarında Pamir bölgesine göçtüler. Pamir bölgesi 1895 yılında Afganistan (İngiltere), Rusya ve Çin arasında paylaşılınca Kırgızlar bölgenin Afganistan kısmında kalmış oldular. Afganistan'da patlak veren SSCB güdümündeki karışıklıklar ve ihtilâl üzerine Pamir Kırgızları 1978'de Pakistan'a iltica ettiler. 1982'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kabul ettiği pek çok Afganistanlı Türk soylu göçmen arasında Pamir Kırgızları da vardı. Pamir Kırgızları hâlen Van'ın Erciş ilçesi sınırları içinde kendileri için

kurulan Ulupamir köyünde yaşamaktadırlar (Pekacar, 1995). Bu makalede incelenen PAKTA kelimeleri, 1983 ve 1984 yıllarında, Pamir Kırgızlarının Ulupamir'e yerleştirilmeden önce geçici olarak ikamet edildikleri Van'ın Karagündüz köyünde ve Malatya'da, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünce düzenlenen ilmî seferlerde derlenen metinlerden seçilmiştir.

GENEL OLARAK TÜRK DİLİNDE VE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ASLÎ UZUN ÜNLÜLER

Türkçe kelimelerdeki uzun ünlülerden ilk bahseden Kâşgarlı Mahmut'tan (1985 I, 406-410) sonra Türk dilinde aslı uzun ünlüler meselesi, ilk olarak Böhtlingk'in Yakutça (Sahaca) grameriyle (J 848, 1851) ortaya çıkmıştır. Böhtlingk'ten sonra gerek tarihî, gerekse çağdaş lehçelerdeki aslı uzunluklar üzerinde çağımızda yapılan araştırmalar, Tekin'in (1975) eseriyle kitaplaşarak süregelmiştir. Ercilasun'a göre (J995); yazılı belgelerle takip edilebilen tarihî seyrine bakıldığında, Türkçenin mütemediyen uzun ünlü türetip bunları bilâhare kısalttığı kolayca görülebilmektedir. Daha açık bir ifade ile, Ana Türkçe devresinde bulunduğu var sayılan aslı uzun ünlülerin de daha eski devirlerde çeşitli ses olayları sonucunda teşekkül ettikleri söylenebilir. Türkçeye başka dillerden giren alıntı kelimelerdeki uzun ünlülerin yer yer ve değişen oranlarda korunmuş olması da dilimizin uzunluklara yatkın olduğunun bir işareti sayılabilir. Yapılan araştırmalar neticesinde Türkmen Türkçesi, Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi gibi lehçelerde Ana Türkçedeki aslı uzun ünlülerin sistemli olarak korunduğu anlaşılmıştır. Öteki lehçelerde ise, sistemsiz de olsa bazı kelimelerde aslı uzun ünlülerin korunduğu görülmektedir. Nitekim *Pamir Kırgız Türkleri Ağzı* adlı doktora tezimi hazırlarken bu ağızdaki bazı Türkçe kelimelerde, teşekkülleri herhangi bir ses olayına bağlanamayan uzun ünlüler bulunduğunu tespit etmişim.

Aslında Kırgızistan'da yazılan Kırgız Türkçesi gramerlerinde (*Kudaybergenov vd. 1980*), Kırgız

Türkçesinde aslı uzun ünlülerin bulunmadığından bahsedilmekte, bu lehçede bol miktarda görülen ünlü uzunluklarının Eski Türkçe devresinde kısa oldukları, bilâhare ses değişimleri sonucunda uzunluk kazandıkları ifade edilmektedir. Tekin, kitabının ilk (1975) ve ikinci baskısında (1995) bu lehçedeki aslı uzunluklara da yer vermiş, "Kırgızcada sayıca önemsiz de olsa, aslı uzunluklarını koruyan sözler" in olduğunu belirterek 15 kelime-lik bir listeyi öteki lehçelerdeki karşılıklarıyla mukayeseli olarak sunmuştur. Tekin'in listesinde şu kelimeler yer almaktadır: **aaarı** "eşek arısı, bal arısı", **aaarçı-** "temizlemek", **baarı** "bütün", **caa** "yay", **ılaaçın** "şahin, doğan", **taam-** "tanımak, bilmek", **taarın-** "darılmak, gücenmek", **oosur-** "yellenmek", **cuu-** "yıkamak", **uuk** "çadırın tepe sırtları", **bee** "kısırak", **böö, böy** "zehirli örümcek", **köörük** "körük", **kıyır-** "çağırmak" (<*kıkır-), **kıymıl** "hareket" (**kıymıkla-** "kıymıdamak, hareket etmek").

Adı geçen tezde incelediğim ağızdaki uzunlukların aslı mi yoksa vurgu tesiriyle veya ses değişimleri sonucunda mı teşekkül ettiklerini tespit edebilmek maksadıyla, içinde geçtikleri kelimeleri önce Tekin'in listesindeki kelimelerle mukayese etmiş, o listedeki kelimelerden bazılarının kendi incelememde kullandığım metinlerde de uzun ünlülü olduğunu görmüştüm. Dahası, PAKTA'da kök hecesi uzun ünlülü olan kelimelerin sayısı, Tekin'in listesindekinden daha fazlaydı. Daha sonra elimdeki malzemeyi Türkmen Türkçesindeki karşılıklarıyla mukayese etmiş; çoğunun Türkmen Türkçesinde de uzun ünlülü olduğunu tespit etmiştim. Gerçi PAKTA'daki uzunlukların bir kısmı vurgulu hecededir. Bazı kelimelerin ise hem vurgulu hem vurgusuz uzun ünlülü olmak üzere iki şekli vardır. Bu tür uzun ünlülerin çoğu tam, az bir kısmı ise yarım uzunluğa sahiptir. O tezimde tam uzunlukları (-) işaretiyle, yarım uzunlukları ise (->) işaretiyle göstermiş; kelimeleri, alfabetik sırayla; vurgusuz, vurgulu, tam uzun, yarım uzun şekilleriyle birlikte, karşılıklarına Tekin'in kitabına aldığı kelimeleri ve Türkmen Türkçesindeki karşılıklarını da ekleyerek liste hâlinde vermiştim. Bu kelimelerin Türkmen Türkçesindeki karşılıkları için

temel olarak Hamzayev vd. (1962, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*- Bu makalede TDS olarak kısaltılmıştır) sözlüğünü; o sözlükte bulunmayan veya bulunup da uzunlukları gösterilmeyen kelimeler için Baskakov vd. (1968, *Türkmençe/Rusça Sözlük*. Bu makalede TRS olarak kısaltılmıştır) ve Arazkulyev vd. (1977, *Türkmen Dilinin Gısgaça Dialektolik Sözlüğü*- Bu makalede TDDS olarak kısaltılmıştır) sözlüklerini kullanmıştım. Yaptığım karşılaştırma sonucunda PAKTA'da kök hecesinde uzun ünlü bulunan 50 kelimenin 29'unun Türkmen Türkçesinde de uzun ünlülü olduğunu görmüştüm. Ancak tezimi hazırlarken bu kelimeleri, aslı uzun ünlüleri önemli ölçüde koruyan ve bu özellikleri yapılan karşılaştırmalar sonucu anlaşılabilir bulunan Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesindeki verilerle karşılaştırmadığım için konuyu yeniden ele alma gereğini duydum.

YENİ KARŞILAŞTIRMALAR

PAKTA'da aslı uzun ünlülü kelimelerin hangileri olduğunu tam bir kesinlikle tespit edebilmek için söz konusu kelimeleri Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi verilerle de karşılaştırma yoluna gittim. Bu maksatla önce Sleptsova'nın Sahaca sözlüğünü (1972) taradım. Halaçça veriler için ise Tekin'in, Doerfer vd.'in Halaçça Sözlüğünden (1980) seçerek anılan kitabının ikinci baskısına (J995) ilâve ettiği aslı uzun ünlülü kelimeler listesine baş vurdum. Bu arada, Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesindeki uzunlukların bazılarının diftonglu olduğunu not etmemiz gerekir. Ayrıca yine burada, PAKTA'da tespit ettiğim verilerin Kırgız edebî dilindeki karşılıklarını da, uzun ünlülü olup olmamalarına bakmaksızın listeme ekliyorum. Kırgız edebî dilindeki veriler için Yudaxin'in sözlüğünü (J965) esas aldım. Bu taramalarımın elde ettiğim verileri aşağıda karşılaştırmalı olarak sunuyorum. Böylece PAKTA'daki aslı uzun ünlülü kelimelerin hangileri olduğunun daha kesin olarak anlaşılacağını düşünüyorum. Aşağıdaki listede PAKTA'daki kelimeler alfabetik sırayla verilerle madde başı yapılmış, öteki kaynaklardaki karşılıkları yanlarında verilmiştir.

KARŞILAŞTIRMALI LİSTE

PAKTA (1)	TÜRKMEN TÜRKÇESİ	SAHA TÜRKÇESİ	HALAÇ TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ ED. DİLİ
a:ç "aç"	a:ç "aç, açlık" (TDS)	aççık "aç" (2)	aç "aç", a ^ç u- "acıkmak"	aç "aç"
a:gın "su arki"	ak- "akmak" (TDS)			ak- "akmak"
á:ká "ağabey; yaşça büyük olan erkeğe hitap sözü"	a:ğa: "ağabey, amca" (TDS)			ake "baba; ata; amca; yaşça büyük olan erkeğe hitap sözü"
a:l "ön"	a:lın "alın" (TDS)		ha ⁿ lı "alın"	al "ön"
'a:rı- "yorulmak";	a:r- "yorulmak" (TDS)	(3)		arı- "yorulmak"
a:rit- "temizlemek";		ıraas "temiz"		aarçı- "temizlemek"
a:s- "asmak"; (3)	as- "asmak" (TDS)			as- "asmak"
a:şır- "aşımak"	a:ş- "aşmak" (TDS)	aas- "aşmak"	a ^ş - "aşmak"	aşır- "aşımak"
a:t- "atmak"		it- "atmak"		at- "atmak"
a:t "ad, isim"	a:t "ad, isim" (TDS)	aat "ad, isim"	a ^t "ad, isim"	at "ad, isim"
a:ylan- "dönmek, dolanmak"	a:ylan- (Salır, Stavropol ağızları) "dönmek, dolanmak"			aylan- "dönmek, dolaşmak"
a:zik "azık, yiyecek"	a:zik "azık, yiyecek" (TDS)			azık "azık, yiyecek"
ba:kır- "bağırmaq"	ba:ğır- "bağırmaq" (TDS)	xahır- "bağırmaq"		bakır- "boğazı yırtırcasına bağırmaq"
ba:lık "balık"	ba:lık "balık" (TDS)	balık "balık"		balık "balık"
bá:rı "hepsi"	ba:r "var, bütün, hepsi" (TDS)	baar "var"	va ^r "var"	baarı "hepsi; "bütün"
ba:y "zengin"	ba:y "zengin" (TDS)	baay "zengin"		bay "zengin"

be: "kısarak"			bie "kısarak"		bee "kısarak"
bo:z "beyaz, kır" (5)	boz "boz" (TDS)				boz "beyaz, açık kurşuni, kır"
ca: "yay silâhı"	ya:y "yay silâhı" (TDS)		saa (ox saa) "yay"		caa "yay silâhı"
ca:l "yele"	ya:l "yele" (TDS)		sie:l "yele" (6)	ya ^a l "yele"	cal "yele"
ca:rık "aydınlık"					carık "ışık, aydınlık"
cé:- "yemek"	i-, iy- "yemek" (TDS)		sie- "yemek"		ce- "yemek"
ce:t- "yetmek, ulaşmak"	yet- "yetmek, ulaşmak" (TDS)		sit "yetmek, ulaşmak"		cet- "yetmek, ulaşmak"
cé:ti "7"	yedi "7" (TDS)		sette "7"		ceti "7"
co:k "yok, hayır"	yo:k "yok, hayır" (TDS)		suox "yok"	yu ^o q "yok"	cok "yok, hayır"
co:l "yol"; co:luk- "karşılaşmak, rastlamak"	yo:l "yol" (TDS)		suol "yol"	yu ^o l "yol"	col "yol"; coluk- "karşılaşmak, rastlamak"
cu:- "yıkamak"	yuv- "yıkamak" (TDS)		suuy- "yıkamak" suun- "yıkamak"		cuu- "ay"
ça:ç "saç"	saç "saç" (TDS)		saas "saç" (7)		çaç "saç"
çé:ç- "çözmek"					çeç- "çözmek"
da:yı "dayı"	da:yı "dayı" (TDS)		taay "dayı"		tay "ana tarafından akrabalık bildiren söz"
dé:- "demek, söylemek"	diy-, di- "demek, söylemek" (TDS)		die- "demek"		de- "demek, söylemek"
é:ki "2"	iki "2" (TDS)		ikki "2"		eki "2"
é:r "erkek; koca"	â:r "erkek; koca" (TRS)		er "er, erkek"	her "erkek, koca"	er "erkek; koca"
e:rçl- "takip etmek, peşinden gitmek"					eerçi- "takip etmek, peşinden gitmek"
ha:rı "ihtiyar, yaşlı"	garri "ihtiyar, yaşlı" (TDS)				karı "ihtiyar, yaşlı"
ha:rı- "yaşlanmak, kocamak"					karı- "yaşlanmak, kocamak"

i:diş "kap, kap kacak"	idiş idişayag (TDDS); fakat: i:diş (TRS) "kap kacak"			idiş "kap, kap kacak"
i:t "it, köpek"	it "it, köpek" (TDS)	it "it, köpek"		it "it, köpek"
kiymil (kiymilda- "hareket etmek")	gi:milda- "hareket etmek"			kiymil "hareket"
ku: "kuru"	gu:ri "kuru" (TDS)	kuurbut "kuru"		kuḡak "kuru"
ku:ru- "kurumak"	gu:ra- "kurumak" (TDS)	kuur- "kurumak"		kuḡa- "kurumak"
ö:ş "öç, kin, intikam"	öş "öç" (TDS)	ös "öç"		öç "öç, kin, intikam"
öt:t- "geçmek"	öt- "geçmek" (TDS)			öt- "geçmek"
öz:z "kendil"	öz:z "öz, kendi" (TDS)	üös "merkez, orta; ağaç özü, nehir ortası"		öz "öz, kendi"
sa:ri, sa:riḡ "sarı"	sa:ri "sarı" (TDS)	sierey "boz, gri"		sarı "sarı"
ta:la- "soymak, yağmalamak"	ta:la- "gasp etmek, ele geçirmek" (TDS)	talaa- "soymak"		tala- "soymak, yağmalamak"
ta:mir "kan damarı"	damar "kan damarı" (TDS)	tımır "damar"		tamir "kök; kan damarı"
ta:ni- "tanımak"	tana- "tanımak" (TDS)			taani- "tanımak; itiraf etmek"
ta:rın- "darılmak, gücenmek"	da:r "dar" (TDS) da:rık- "yüreği daralmak, kaygılanmak, kederlenmek" (TDS)	taar "dar"		taarın- "darılmak, gücenmek"
ta:şır- "taşır, yaymak"	da:ş- "çoşmak, taşmak" (TDS) fakat: daşḡın "taşkın" (TDS)	tahıy- "taşmak"		taşı- "taşmak; taşımak"
to:zu- "tozlanmak"	to:z "toz" (TDS)			toz "toz"; toz- "dağılıp toz olmak; eskimek"; tozük "eskime, örselenme"
u:ş "uç"	u:ş "uç" (TDS)	uhuk "uç"		uḡ "uç"

LİSTEYLE İLGİLİ NOTLAR

1) PAKTA sütunundaki kelimelerde tam uzunluklar normal iki nokta (:) işaretiyle, yarım uzunluklar üst simgede iki nokta (') işaretiyle, vurgulu heceler kesme işaretiyle (') gösterilmiştir. Türkmen Türkçesi kelimelerindeki uzunluklar normal iki nokta (:) işaretiyle, diğer lehçelerdeki uzunluklar alındıkları kaynaklardaki gibi gösterilmiştir. Türkmen Türkçesi sütununda yer alan sözlük kısaltmaları yukarıda izah edilmiştir.

2) Tekin (1995) "Yakutçada Türkmençe ile Karşılaşan Uzunluklar" başlığı altında verdiği listeye, kaynak göstermeksizin "aç; açlık" olarak anlamlandırdığı aas kelimesini de almıştır; bu kelime *Yakutsko'Ruskiy Slovar'da* "aç kalmak, aç olmak; açlık çekmek" anlamlarında; öte yandan aynı sözlükte aas-tuor kelime grubu "aç, acıkmış" anlamlarındadır. Tabloya aldığım "aç" anlamındaki aççık kelimesindeki ünsüz ikizleşmesinin, aslî uzun /a/ ünlüsünün kısaltması sonucunda meydana geldiği açıktır.

3) Tekin (1995) "Yakutça'da Uzunluklar" başlığı altında "Ana Türkçe (uzun) /a/ ünlüsü bazı örneklerde /ı/ya değişmiştir" diyerek verdiği örnekler arasına ur-, ir- fiilini de katmış ve bunun anlamını "yorulmak" olarak vermiştir, ur- fiilinin *Yakutsko'Ruskiy Slovar'da* verilen anlamı "ayır- mak; kesmek; parçalamak"; ir- fiilinki ise "zayıflamak; yorulmak" şeklindedir.

4) a's- "asmak": Bu kelime Divanü Lugati't-Türk'te vardır ve Kâşgarlı Mahmut (DLT, I, 173) bunu uzun ünlülü yazmıştır.

5) bo:z "beyaz, kır": Bu kelime de Divanü Lugati't-Türk'te vardır ve Kâşgarlı Mahmut (DLT, I, 173) bunu da uzun ünlülü yazmıştır.

6) Tekin (1995) kaynak göstermeksizin saal "atın yelesinin altındaki yağ tabakası" kelimesini vermektedir.

7) saas kelimesinin bu anlamını bana Saha Türkçesi ile ilgili çalışmalarıyla temayüz etmiş olan Yard. Doç. Dr. Fatih Kirişçioğlu bildirmiş olup *Yakutsko'Ruskiy Slovar'da* bu kelimenin anlamı "yaş" ve "bahar" şeklindedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Burada sunulan karşılaştırmalı listenin incelenmesiyle aşağıdaki sonuçlara varılabilir.

1. PAKTA'da, kök hecesinde uzun ünlü bulunan 29 kelime, Türkmen Türkçesindeki karşılıklarıyla uzun ünlü bakımından çakışmakta olduğundan, aslî uzun ünlülü oldukları kabul edilebilir: a:ç "aç"; â:kâ "ağa, ağabey; yaşça büyük olan erkeğe hitap sözü"; a:l "ön"; 'a:rı- "yorulmak"; a'şır- "aşırma"; a:t "ad, isim"; a'ylan-"dönmek, dolanmak"; a:zık "azık, yiyecek"; ba:kır- "bağır- mak"; ba:lık "balık"; bâ:rı "hepsi"; ba:y "zengin"; ca: "yay silâhı"; ca:l "yele"; co:k "yok, hayır"; co:l "yol"; da'yı "dayı"; e:r "erkek; koca"; i:diş "kap, kap kaçak"; kıymılda- "hareket etmek"; ku:ru- "kurumak"; ö'ç "öç, kin, intikam"; ö:z "kendi"; sam, sa:rıg "sarı"; ta:la-"soymak, yağmalamak"; ta:rın-"darılmak, gücenmek"; ta:şır- "taşır- mak.yaymak"; to:zu- "tozlanmak"; u:ç "uç". Üstelik bu kelimelerden bazıları öteki lehçelerde de uzun ünlülüdür:

a:ç "aç": Saha Türkçesi aççık "aç" kelimesindeki ikizleşme olayı, /a/ ünlüsünün kısaltması sonucunda meydana gelmiş olmalıdır. Halaç Türkçesi aç "aç" kısa ünlülü; fakat a'çu- "acıkmak" fiili diftonglu uzun ünlülüdür.

a:l "ön": Hal. ha^anlı "alın" diftonglu uzun ünlülü.

a'şır- "aşırma": Sah. aas- "aşmak"; Hal. a^aş- "aşmak".

a:t "ad, isim": Sah. aat "ad, isim"; Hal. a^at "ad, isim".

bâ:rı "hepsi": Sah. baar "var"; Hal. va^ar "var"; Kırgız T. Ed. Dili baarı "hepsi; bütün".

ba:y "zengin": Sah. baay "zengin".

ca: "yay silâhı": Sah. saa (ox saa) "yay"; Kırgız Ed. Dili caa "yay silâhı".

ca:l "yele": Sah. siel "yele"; Hal. ya^al "yele"

co:k "yok": Sah. suox "yok"; Hal. yu^ak "yok".

co:l "yol": Sah. suol "yol"; Hal. yu^al "yol".

da'yı "dayı": Sah. taay "dayı".

ku: "kuru", ku:ru- "kurumak": Sah. kuur- "kurumak"

ö'ç "öç, kin, intikam": Hal. hi^eçeş- "cenkleşmek, güreşmek".

ö:z "kendi": Sah. üös "merkez, orta; ağaç özü; nehir ortası"; Hal. **i'z** "öz, kendi".

sam, sa:riğ "sarı": Sah. **sierey** "boz, gri"; Hal. **sa^aruğ** "portakal rengi".

ta:rin- "darılmak, gücenmek": Sah. **taar** "dar"; Hal. **ta^ar** "dar"; Kırgız Ed. Dili **taarin-** "darılmak, gücenmek".

uⁱç "uç": Hal. **hu^aç** "uç".

2. Aşağıdaki kelimelerin Türkmen Türkçesi karşılıkları çeşitli ses olaylarına uğradıklarından ilk bakışta aslı uzun ünlülü değilmiş gibi görünürler de öteki lehçelerde yine de uzun ünlülü şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır; yani bunlar da aslı uzun ünlülüdür:

ce:- "yemek"; Türkmen, **i-**, **iy-** "yemek"; Sah. **sie-** "yemek".

cu:- "yıkamak"; Türkmen, **yuv-** "yıkamak"; Sah. **suuy-** "yıkamak"; Sah. **suun-** "yıkamak"; Kırgız Ed. Dili **cuu-** "yıkamak".

de:- "demek, söylemek"; Türkmen, **diy-, di-** "demek, söylemek"; Sah. **die-** "demek".

3. Aşağıdaki kelimeler Türkmen Türkçesinde kısa ünlülü; fakat öteki lehçelerde uzun ünlülüdür; dolayısıyla bunları da aslı uzun ünlülü kabul edebiliriz:

a:rit- "temizlemek"; Kırgız Ed. Dili **aarçi-** "temizlemek".

be: "kısırak"; Sah. **bie** "kısırak"; Kırgız Ed. Dili **bee** "kısırak".

ça:ç "saç"; Sah. **saas** "saç".

e:rçi- "takip etmek, peşinden gitmek"; Kırgız Ed. Dili **eerçi-** "takip etmek, peşinden gitmek".

tamı- "tanımak"; Kırgız Ed. Dili **taam-** "tanımak; itiraf etmek".

4- **ha:rı** "ihtiyar, yaşlı" kelimesinin Türkmen Türkçesindeki karşılığı olan **garrı** "ihtiyar, yaşlı" kelimesinde ünsüz ikizleşmesi görülmektedir; bu olay, aslı uzun ünlünün kısalması sonucunda meydana gelmiş olabilir.

5. Şu kelimeler, bu makalede karşılaştırılan dört lehçede kısa ünlülü olmakla birlikte, Tekin'in tespitlerine göre başka Türk lehçelerinde uzun ünlülü veya uzunluğun kalıntısı olarak ikizleşme veya tonlulaşma gibi ses olaylarına maruz kalmışlardır:

ce'ti "7": MK. yetti, yiti; AH yedi, yetti; Vol. Bulg. cieti; Az. yeddi; Yak. sette; Çuv. siççi. (Tekin, 1995, 182).

it "it, köpek": Alt., Kzk., Blk. **iyt;** M. Uyg. **yit;** Çuv. **yıD ı** (Tekin, 1995, 176);

ta'mır "kan damarı": Uyg. Br. **tamar** (Tekin, 1995, 174).

6. **bo:z** "beyaz, kır" kelimesini Kâşgarlı Mahmut uzun ünlülü yazmıştır (DLT III, 122, 224; II, 12). Ancak bu kelimenin aslı uzun ünlülü olduğunun ispatlanması işi, başka verilere ihtiyaç duyurmaktadır.

7. Aşağıdaki kelimelerin diğer lehçelerdeki karşılıkları ya yoktur veya uzun ünlülü değildir; bunlardaki uzunlukların aslı olup olmadığı şüphelidir. Belki de bu uzunluklar, vurguya bağlı arzî uzunluklardır: **a:gın** "su arki"; a's- "asmak"; a't- "atmak"; **ca:riik** "aydınlık"; ce:t- "yetmek, ulaşmak"; çe:ç- "çözmek"; e:ki "2"; ö:t- "geçmek".

Sonuç olarak Kırgız Türkçesinin Pamir ağızında tespit ettiğim, kök hecesinde uzun ünlü barındıran toplam 50 kelimedenden 42'sinin (bo:z "beyaz, kır" kelimesi şüpheli olmak üzere) aslı uzun ünlülü olduğu ortaya çıkmaktadır. Aslı uzun ünlülü olduğu anlaşılan 42 kelimedenden 29'u Türkmen Türkçesindeki, 19'u Saha Türkçesindeki, 14'ü Halaç Türkçesindeki, 9'u Kırgız Edebî dilindeki ve üçü bu yazıda karşılaştırma için temel alınmayan üç lehçedeki karşılıklarıyla (bkz. 5. madde) çakışmaktadır. Geriye kalan 8 kelimedeki uzunluklar ise tartışmaya açıktır.

KAYNAKLAR

- ARAZKULİYEV, S., ATANIYAZOV, S., BER-DIYEV, R., SAPAROVA (1977), **Türkmen Dilinin Kısaça Dialektolojik Sözlüğü**, İlim Neşriyatı, Aşgabat.
- BASKAKOV N.A., GARRIYEV, B. A., HAMZAYEV, MY. (1968), **Türkence-Rusça Sözlük**, Sovetskaya Entsiklopediya Neşriyatı, Moskva.
- BÖHTLİNGK, Otto (1848, 1851), **Über die Sprache der Jakuten**, I, II, St. Petersburg.
- DOERFER, Gerhard und TEZCAN, Semih (1980), **Wörterbuch des Chaladsch** (Dialekt von Charrab), Akademiai Kiado, Budapest.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1995), "Türkçede Uzun Ünlü", Türk Dil Kurumunda verilen konferans.
- HAMZAYEV, MY., ALTAYEV, S., ATAYEV, G., AÇILOVA, G., MESGUDOV, V., MERETGELDIYEV, A. (1962), **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan SSR ilimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat.
- KÂŞGARLI MAHMUT (1985), **Divanü Lughati't-Türk Tercümesi**, Cilt: I, Çeviren: Besim AT ALAY, Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, ss. 212.
- KUDAYBERGENOV, S. (Baskı Redaktör), TURSUNOV, A., SIDIKOV, C. (1980), **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası**, I. Bölüm, Fonetika cana Morfolojiya, Kırgız ilimler Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu, "İlim" Basması, Frunze.
- PEKACAR, Çetin (1995), **Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss. 461 (Yayımlanmamış doktora tezi).
- SLEPTSOVA, P. A. (Redaktör) (1972), **Yakutsko-Russkiy Slovar'**, İzdateFstvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Akademiya Nauk SSSR, Moskva.
- TEKİN, Talât (1975) **Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları: B15, Ankara, ss. 278.
- TEKİN, Talât (1995), **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, T. O Kültür Bakanlığı-Simurg, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13, Ankara.
- YUDAXİN, K. K. (1965), **Kırgızsko-Russkiy Slovar' (Kırgızça-Orusça Sözdük)**, İzdateFstvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva.

PRIMARY LONG VOWELS IN THE PAMIR DIALECT OF KYRGYZ TURKISH

Assis. Prof. Dr. Çetin PEKACAR

Gazi University

Faculty of Arts and Sciences

ABSTRACT

The primary long vowels which existed in Proto-Turkic period have been preserved systematically in Türkmen Turkish, Yakut and Khalaj, but almost wholly disappeared in the other Turkish dialects. This phenomena has been an original subject in various researches and discussions since 19th century, and finally was researched in a study named *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, by T. Tekin in 1975. As local dialects which have a very important position in Turkish studies are researched, some new information about primary long vowels is coming to light. in this study the primary long vowels in the Pamir Dialect of Kyrgyz Turkish are studied comparatively with Türkmen, Yakut, Khalaj and Standart Kyrgyz Turkish. it has obviously become definite that there are words that preserved primary long vowels in the Pamir Dialect of Kyrgyz Turkish. On the other hand, these words are new evidences for the thesis about the above mentioned Turkish dialects preserving primary long vowels.

Key words:

Primary long vowel, Pamir Dialect of Kyrgyz
Turkish, Kyrgyz Turkish, Türkmen Turkish, Yakut,
Khalaj, Dialect, Local dialect

ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ДОЛГИЕ ГЛАСНЫЕ В ГОВОРЕ ПАМИРСКИХ КЫРГЫЗОВ

Доц. Др. Четин ПЕКАДЖАР
Университет Гази
Факультет Естественных и Гуманитарных Наук

РЕЗЮМЕ

Первоначальные долгие гласные, существовавшие в прототюркском и настоящее время в большей степени сохранившиеся в туркменском, и в меньшей мере в якутском и халачском языках и исчезнувшие в большинстве тюркских языков, были предметом различных исследований и дискуссий с 19-го века и в результате в 1975 г. Текин опубликовал книгу под названием «Первоначальные Долгие Гласные В Прототюркском Языке». При исследовании говоров, которые имеют своё место в исследованиях тюркологии, но которые были обделены вниманием исследователей ввиду отсутствия письменных источников, обнаруживаются новые данные. В данной статье исследованы слова с долгими первоначальными гласными в говоре кыргызов, которые жили на Памире, но в последствии переселились в Турцию, и проводится их сравнительный анализ с данными туркменского, якутского, халачского и кыргызского литературного языков. В результате исследования в говоре памирских кыргызов были обнаружены слова, сохранившие долгие первоначальные гласные, в то же время эти слова, подтверждают утверждения о наличии долгих первоначальных гласных в этих языках.

Ключевые слова:

Долгие первоначальные гласные, Памирские кыргызы, Кыргызский, Якутский, Халачский, Говор, Диалект